

Остерська волость за доби Литовського володарювання (друга половина XIV ст. – 1569 р.)

Приєднання Подесення до Великого князівства Литовського започаткувало новий етап в історії регіону. Літописні повідомлення дають змогу виокремити дві військові кампанії Ольгерда: перша влітку 1362 р. – на Чернігово-Сіверщині, а друга, восени того ж року, – на Поділлі. Битва між полками Ольгерда з татарами з улусу Ногая відбулася під Торговицею, неподалік від переправи на р. Синя Вода. Після перемоги князь віддав Київське та Сіверські князівства у володіння своїм синам (Черкас, 2016, с. 360; Україна: литовська доба, 2016, с. 39).

Однак територіальна експансія Литовської держави відбувалась не стільки за допомогою військової сили, скільки договірним шляхом. На певний період часу як Сіверщина так і Київщина фактично перетворюються у спільне володіння Великого князівства Литовського та Золотої Орди, набувши статус кондомініуму, бо як і раніше, на території Київського князівства продовжують існувати володіння ординських емірів. Литовські князі починають зводити нові міста, велике будівництво було розпочато у Києві («замок з дубових паль збудував»), що можливо лише за умови відсутності прямої загрози. Київщина економічно продовжувала працювати на Золоту Орду, а київський князь Володимир Ольгердович на початку свого князювання ще випускав монети з арабською в'язю. Як зазначає Б. Черкас, татарські еміри, які володіли землями на Київщині, не противилися її приєднанню до Литви, адже у них було недостатньо сил, а у Орді в цей період триває кривава міждинастична боротьба (Черкас, 2016, с. 362). Фіналом двадцятирічної громадянської війни стала Куликівська битва 1380 р. Після поразки Мамай збирає нове військо і в тому ж році зустрічається з Токтамишем на Калці (Кінські Води). Відбулася сутичка між передовими загонами, яка закінчилася перемогою Токтамиша (Черкас, 2016, с. 361, 366–367).

Ці події знайшли своє відображення у грамоті київського князя Володимира Ольгердовича місцевому землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Ружинському. У документі повідомляється про напад Заволзької Орди, внаслідок якого постраждала низка маєтностей Половця-Ружинського. Очевидно, що документ датується 1381 р. (Морозов, 2005, с. 42; Черкас, 2016, с. 367; Шабульдо, 1987, с. 84). Серед маєтностей Ю. Половця-Ружинського, що постраждали від нападу Орди Тохтамиша, згадані маєтності на Остерщині: «в Северу: Рожны зе виистким, Крехово, Осово, Светильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов, Нежин, Дорогин зе виисткими инными урочистими пуццями в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер» (Морозов, 2005, с. 39–40; Черкас, 2016, с. 367). Більшість згаданих у документі сіл можна знайти і на сучасних картах – це села Рожни та Світільнів Броварського району Київської області, Крехаїв та Виповзів («Волузов») – Козелецького району, та районний центр Чернігівської області м. Ніжин.

Великі литовські князі стали посилювати обороноздатність регіону, починається відродження як старих городищ, так і будівництво нових. Із завоюванням Київщини та Чернігово-Сіверщини під владу литовських князів потрапили також дрібні князі, зем'яне та залишок давніх дружин («*бояре разных наименований*»), що володіли помістями із обов'язком несення військової служби та відправлення на війну під керівництвом сюзерена (Александрович, 1881, с. 8). Центром Остерського ключа був Городець Остерський, вочевидь зруйнований під час монгольської навали або ж подальших міжкнязівських усобиць. Очевидно, що від часів Київської Русі до Городця Остерського тягнули й навколишні села – центри скупчення осадженого на землю дрібного боярства (Кондратьєв, 2006, с. 38–45). Зокрема, М. Александрович вважав дрібне остерське боярство нащадками давньоруських дружинників (Александрович, 1881, с. 41).

Подесення в історії України

Першим згаданим у джерелах володарем остерських сіл за часів ВКЛ став князь Юрій Половець-Рожновський. Як зазначав П. Клепатський, цей рід виводив своє походження від половецького хана Тугоркана, відомого з XI ст. (Клепатский, 2007, с. 236). Очевидно, що призначення князями представників знатних боярських родин місцевого походження мало на меті досягнення балансу інтересів великого князя та його оточення із впливовою місцевою знаттю. Особливо сильною така знать була на Волині, схожа політика проводилася на Смоленщині та на Київщині (Полехов, 2017, с. 105).

Цікаво, що серед маєтностей Ю. Половця-Рожновського Остер не згадується, ймовірно, що центром його володінь було село Рожни (врешті назва маєтності могла посприяти й утворенню подвійного прізвища – Половців-Рожновських). Наприкінці XIV ст. городець Остерський згаданий серед міст Київського князівства: *«А се Киевськыи гроди... Киевъ, деревянь, на Днепръ... Вышегород, Милославици, Тмурокань, Остръчьскыи, на Деснь Черниговъ...»* (Новгородская первая летопись, 1950, с. 476).

Володар Рожнів князь Юрій Половець помер не залишивши нащадків, бо за правління Вітовта (1392–1430 рр.), Остерська волость, разом із Остром, Виповзовим та Рожнами, була пожалувана князю Дмитру (Митьку) Секирі з роду Гольшанських (Акты относящиеся к истории Западной России, 1846, с. 98).

У 1426 р. село Летковичі (Літки) разом із Рожнами були підтвержені великим князем Вітовтом князю Дмитру Секирі. На думку історика та церковного діяча Філарета, с. Літки тоді були дуже можним та багатим містечком (Акты относящиеся к истории Западной России, 1846, с. 98; Филарет, 2011, с. 44). Першим відомим володарем с. Боденьківці був *«князь Митко Секира при великомъ князи Витовъте и Жикгимонъте»* (Вітовт (чи Вітовт Великий) – 1393–1430 рр.; Сигізмунд I Кейстутович – 1430–1440) (Полехов, 2012, с. 262–263). Село Носове на р. Рудя (у середині XIX ст. називалося як с. Плоське), також було згадане серед інших сіл наданих у 1426 р. (Акты относящиеся к истории Западной России, 1846, с. 98; Филарет, 2011, с. 61). Погодимось, що остерське село Сокиринці своєю появою зобов'язане діяльності цього давнього боярського роду (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 18). Відомо, що у Митька Секири було дві доньки – Марія-Марина, стала дружиною Семена Трабського, та Єлизавета – побралася із Яном Гаштольдом (Клепатский, 2007, с. 236–237).

Можливо, що саме за володарювання Остерським ключем Д. Секирою розпочалось відновлення Остерського замку. На думку О. Мальченка, хоча доля фортифікаційних споруд поселення у XV – початку XVI ст. невідома, очевидно, що замок розташовувався на старому городищі, яке знаходилося на р. Острі у кількох кілометрах від Десни та мало дуже високі оборонні вали (АЮЗР, 1886, с. 341; Мальченко, 2001, с. 223). Замок був дерев'яним, що загалом характерно для традицій місцевої дерево-земляної фортифікації (Бондар, 2015, с. 156). Тим більше, що каміння у регіоні просто не було. Наприкінці XVIII ст. московські ревізори зазначали, що на Остерщині *«камней въ цѣломъ уѣздѣ нигдѣ не сыскуется»*, або ж *«камней и сему подобнаго нѣтъ»* (Описи Київського намісництва, 1989, с. 55, 59).

Після смерті Митька Секири Остерський ключ перейшов у розпорядження київського князя Олелька Володимировича (1441/1443–1454 рр.), його остерським намісником став князь Семен Звягольський (Полехов, 2012, с. 263; Lietuvos Metrika, 2004, с. 111). Очевидно, що продовжував володіти Остерщиною й Семен Олелькович (княжив у 1454–1470 рр.), бо саме після ліквідації Київського князівства і перетворення його у воеводство, Марія-Марина Трабська почала турбуватися про повернення батьківського уділу. На Остерщину також претендували й Звягольські. За вироком короля Казимира (великий литовський князь у 1440–1492 рр.) Остерщина була віддана Марії-Марині Трабській: *«Искала княгиня Семенова (Трабская) подъ ними имѣния, отчизны своеѣ, на имя Остра, што держалъ небощикъ отецъ еѣ, кн. Митько Съкира, при вел. кн. Витовтъ и Жикгимонтъ, а и подъ иными тежъ искала сель и селищъ, которые жѣ издавна слухали и тягнули къ тому имѣнию Остру, што роздали кн. Олелько, а кн. Семень архимандриту Печерскому, и боярамъ, и слугамъ, и соколником, и Татаромъ Киевскимъ... а они отпирали ей, ижъ тоѣ имѣние Остеръ отцу еѣ далъ кн. Олелько»*. Король розглянувши справу знайшов докази князів Звягольських «неслушними», а права княгині Трабської – законними. Марія Трабська отримала від короля Остер: *«по близости, тоѣ имѣние Остеръ со всимъ, какъ они держали, и тыѣ села и селища вышеписанные, которые будутъ здавна слухали и тянули къ тому имѣнию Остру, што держалъ отецъ еѣ, кн. Митько Съкира, за вел. кн. Витовта и Жикгимонта, присудили есмо кнегине Марѣ»* (Клепатский, 2007, с. 236–237).

Рис. 1. Реконструкція кордонів Остерської волости (за: Клепатский, 2007, с. 239)

З ліквідацією у 1471 р. Київського князівства та утворенням воеводства, утворюються повіти – київський, мозирський, любецький, чернігівський, острозький, житомирський, острозький, канівський, черкаський та путивльський (Кондратьев, 2014, с. 38). Службу в цих замках несуть різноманітні категорії військовослужбової людності. Слуга ніс службу з ділянки землі, яка мала прогодувати його та його родину. Інколи землі називалися по роду служби – «земля ординська» чи «земля ковальська». Одна людина могла нести дві служби (дивлячись якими землями володів) – міг бути пушкарем та слугою кінним, чи ординцем та ковалем водночас. Своєрідною згадкою про монгольське панування були люди ясачні, які несли службу на замок (Клепатский, 2007, с. 417, 420). Так звана «ординська» служба кінця XVI ст. мала виразний регіональний прикордонний колорит. На Поділлі це був виїзд «подільської шляхти на Поле», у Чернібилі – «лежати (при воеводі) в Києві в час непокойный», в Острі – «ездити шляхов отведивати по той же стороне (Дніпра) Сиверской» та ін. До так званого «ординського» супроводу попервах були залучені усі слуги Київської землі, згодом поїздки до Орди стають повинністю виключно кінних слуг Овруччини та частини Заушшя (Яковенко, 2008, с. 248–250). Ще одна традиція у Великому князівстві Литовському, що була пов'язана із монгольською епохою – це традиція данництва. Давні традиції данництва проіснували аж до Люблінської унії 1569 р. (Грушевський, 1994, с. 220).

Окрім місцевої людності, що була традиційно залучена до військової служби, литовські намісники та київські князі осаджували на землю й татарські елементи. Зокрема, князі Олелько та Семен Олелькович, у середині – другій половині XV ст. роздавали селища поблизу Остра «татарам київським» (Яковенко, 2008, с. 191). Зазвичай це були переселенці знатного роду (хани, князі, царевичі), а від XVI ст., коли татар починають використовувати як військову силу, більшість становлять звичайні кочівники (Савченко, 2016, с. 91). За допомогою татарської колонізації досягалася мета ефективної оборони кордонів та їх залюднення (Любая, 2008, с. 6). Більша частина татарських емігрантів згодом асимілювалася прийнявши місцеву мову та звичаї (Однороженко, 2012, с. 185; Савченко, 2016, с. 90). Цікаво, що східна частина міста Остер називалася Татаровщина, чи «татарською стороною» (Бузун, 2010, с. 29; Описи Київського намісництва,

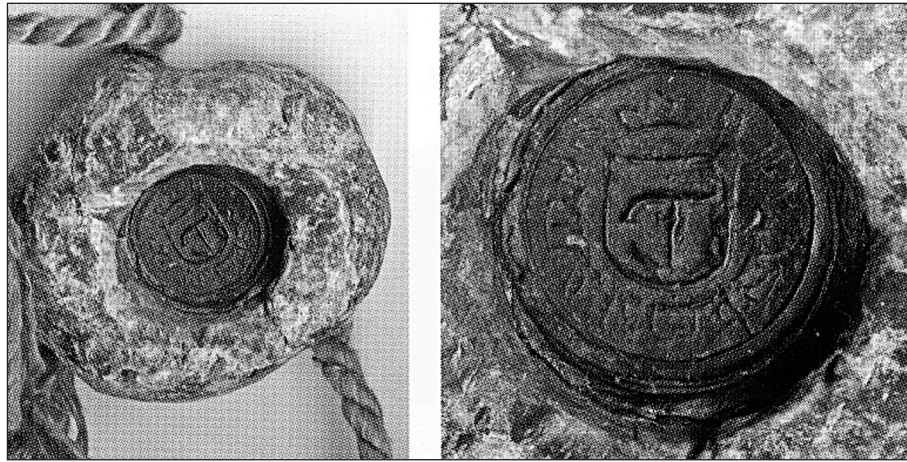

Рис. 2. Печатка Романа Боденьковського (1480 р.) (за: Полехов, 2012, с. 279, іл. с. XI–XII)

1989, с. 97). Топонім зберігся у назві однієї з остерських вулиць – Татаровщина (Мисливець, 2011, с. 11).

Однак абсолютна більшість місцевого боярства часів ВКЛ було автохтонного походження, давніми були й їх володіння. Наприклад, перший київський воєвода Мартин Гаштольд (1471–1480 рр.) придбав у остерських бояр Боденьковських село Боденьковичі. На думку С. Полехова, це село бояре отримали від князя Олелька чи Семена Олельковича (Полехов, 2012, с. 263), хоча наявність у назві суфіксу *-ичі*, свідчить про давність цього населеного пункту (Кондратьєв, 2014, с. 21).

Значна частина інших топонімів Остерщини співзвучна з прізвищами остерських бояр, увагу на це звернули й історики-краєзнавці (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 25). Так село Білики було родовим маєтком бояр Біликів, с. Гарбузин – Гарбузенків, с. Гломаздів – Гломоздів, с. Жукін – Жукинських (Жуків), с. Кіпті – Коптів, с. Носове та м. Носівка – Носів, м. Козелець – Козлів та ін. Однак найдавнішими центрами формування цілих кушів місцевого боярства були села Літки, Рожни, Виповзів, Світільнів та ін. (рис. 1).

Київський воєвода Мартин Гаштольд займав цей уряд у 1471–1480 рр. Відомо, що кияни не хотіли його приймати: *«а Гаштовта не хотіли, бо він був іної віри й їм не рівний (не князь)»*. Кияни двічі не впускали його до міста, але нарешті, *«побоявшись оружного походу на них королівського війська, таки прийняли за намісника Гаштовта»* (Кондратьєв, 2014, с. 37). Ставши воєводою Мартин Гаштольд намагався купувати навколишні землеволодіння. Зокрема, 3 січня 1480 р. (погоджуємось із датуванням цього документу С. Полеховим) в Овручі київські бояри Волчко Боденьковський з синами Євлашком та Романом (рис. 2) продали київському воєводі пану Мартину Гаштольду селище Крехаїв з шістьма бортними землями та 14 озерами за 200 коп чеських грошей (Полехов, 2012, с. 278). До с. Крехаєва належали численні бортні землі – *«а к тому сѣлицю зѣмли бортные: Алѣксандровская, Игнатовская, а Грицева, а Морозова, а Оушаковская, а Мотовилово»*, а також численні озера – *«к тым землѣм на имѣ ѣзѣро Нѣжена, а Богачь, а Рать, а Корашая, а Польная, а Бѣрезовица, а Чернев, а Навалище, а Бродець, а Ивки, а Зметы, а Вѣрбиловѣ, а Глушки, а Вѣликое ѣзѣро, ѣпроче крыниць, што неводом волочатъ»* (Полехов, 2012, с. 280).

Як бачимо, на околичних остерських землях мешкало чимало родин місцевого боярства. Коли ці землі були пожалувані Марії Трабській, то остерське боярство відмовилося користися княгині, зокрема, захищати її землі та виїжджати на війну під проводом її намісника. У зв'язку з цим був виданий князівський указ – *«служити і послушними быти»* (Александрович, 1881, с. 11–12; Бузун, 2010, с. 31–32). Відзначимо, що формування остерського боярства відбувалося в контексті формування шляхетського стану Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Більшість дрібного боярства, оселеного при замках-«пригородах» із метою забезпечення їх обороноздатності, у переломний момент не зуміло вибороти всієї повноти шляхетських прав. В Острі (як у Любечі та Овручі) тривала боротьба із замковою адміністрацією, що була зацікавлена у безперервності та спадкоємності військових послуг із кожної земельної одиниці підпорядкованої замку. В результаті частині військових слуг вдалося отримати особисте шляхетство, а частині – ні, й вони перетворилися у напівпривілейовані військовослужбові елементи (Яковенко, 2008, с. 63).

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

Княгиня М.Трабська померла бездітною у 1501 р., після її смерті Остер відійшов до сина київського воєводи Ольбрихта Мартиновича Гаштольда (Бузун, 2010, с. 32; Клепатский, 2007, с. 237). В краєзнавчій літературі побутує твердження що остерським державцем став Станіслав Скіндер, а лише згодом Остерська волость відійшла до О.Гаштольда (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 19–20). Однак С. Скіндер був не остерським, а остринським державцею. Містечко Острина було центром волості Тоцького повіту Великого князівства Литовського, зараз це селище міського типу Щучинського району Гродненської області Білорусі. Аналогічна ситуація спостерігається і з Любечем, який плутають із Любчею Новогрудського району Гродненської області Республіки Білорусь (Кондратьев, 2014, с. 64). Відповідно, відомості про надання у 1514 р. Сигізмундом I «остерському наміснику» Станіславу Скіндеру «70 конюхів наших острянських», чи про придбання того ж таки року С. Скіндером орної землі у бояр Нелюбовичів та ін. (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 19–20), ніякого відношення до Остра не мають.

На зламі XV–XVI ст. ситуація на Київщині була дуже складною. З кінця XV ст. з'явилася татарська загроза. Наваля татар Менглі-Герая 1482 р. зумовила короткочасну втечу населення в ліси й активне повернення назад на початку XVI ст. Ордою був взятий та знищений Київ, його відбудова зайняла кілька років. У 1494 р. Менглі-Гірей спалив села між Черніговом та Києвом – сильно постраждала й Остерщина на лівому березі Десни (Бузун, 2010, с. 32). Постраждав і Київ, бо у 1496 р. з королівської канцелярії прийшло розпорядження про відправлення людей з придніпровських волостей для ремонту Київського замку (Акты из метрики, 1895, с. 505; Мальченко, 2001, с. 164). Околичні остерські села, як зазначав М. Александрович, були «вибрані» татарами. Постійна татарська загроза зберігалася протягом усієї першої половини XVI ст. (Александрович, 1881, с. 14).

На початку XVI ст. до Московської держави відійшла Чернігово-Сіверщина. Підґрунтя цього було закладено ще у середині XV ст., коли 1454 р. великий литовський князь Казимир віддав московському емігранту князю Івану Можайському Чернігівське князівство разом із Моровськом та прилеглими землями. У 1496 р. великий князь литовський Олександр підтвердив його сину князю Семену Івановичу Можайському право на Чернігівське князівство (Александрович, 1881, с. 10–11). У 1500 р. Семен Іванович Можайський перейшов на сторону Московської держави (Вялікае княства Літоўскае, 2007, с. 37; Русина, 1998, с. 192–193). Після невдалої війни за повернення Чернігово-Сіверщини у 1500–1508 рр. Остерська волость стала прикордонною із Московською державою. Фактично лише задніпровські Остер та Любеч залишилися у підпорядкуванні ВКЛ, що зайвий раз засвідчило їх роль регіональних воєнних центрів.

Як зазначає О. Русина, на відміну від чернігівсько-любецьких кордонів, чернігівсько-остерські не знайшли свого відображення у створеному в 1526 р. «Реєстрі чернігівських границь». Але не викликає сумнівів, що це порубіжжя мало міждержавний характер. Про це свідчать регулярні міждержавні конфлікти в цьому регіоні у XVI ст. Наприклад, у 1588 р. «в Востри с чернеговцы стались задорм великия об рубежи, острян чернеговцы многих побили и повешели не по одиножды». Одна з причин цих конфліктів могла полягати у невизначеності кордонів (Русина, 1998, с. 17).

Якщо Чернігово-Сіверщина фактично вклинювалась у землі Великого князівства Литовського, то, у свою чергу, Остерська і Любецька волості вклинювалися у територію Чернігівщини. З московського боку своєрідним «антиподом» Остра стає Моровськ, а Любеча – Чернігів. Ці прикордонні фортеці мали «закривати» собою можливі напрямки литовського наступу.

Ставши остерським державцею Ольбрихт Гаштольд набуває на Остерщині земельних маєтностей. У 1522 р. король Сигізмунд I підтвердив за ним село Жукін у Київському повіті: «со всіми землями того селища и человекъ, пашными и бортными, и съ сѣножатми, и зъ гаи, и льсы, и дубровами, и зъ ловы звѣриными и пташьими, и съ озеры, и зъ рьками, и зъ езы на Деснь, и съ ставы и зъ млыны и ихъ вымелки, и зъ бобровыми гоны, и зъ хмелищи, и зъ данми грошовыми и медовыми, и бобровыми и куничными...и со всімъ тымъ, яко ся тоє селищо и человекъ съ стародавна самъ в собѣ и въ границахъ своихъ маеть» (Клепатский, 2007, с. 237). Як бачимо, остерські бояри Жукі не лише втратили свою родову маєтність, але й самі стали залежними від Гаштольда.

За господарювання О.Гаштольда у 1538 р. був відбудований Остерський замок. Замок постав на місці давньоруського остерського Городця (Александрович, 1881, с. 15; Клепатский, 2007, с. 240). Другий замок був побудований вже за королювання Сигізмунда II Августа, на підвищенні біля впадіння р. Остер до Десни, коли Остер, у якості вимороженого володіння, став королівським маєтком.

Новий замок був збудований із соснової деревини, мав п'ять дерев'яних башт, довжина замку – 37 саженой (біля 70 м), ширина – 31 сажень (біля 59 м). З південного сходу замок був захище-

Подесення в історії України

ний уривчастим берегом Остра (саме з цієї сторони розміщується Юрієва Божниця), а з півночі — острогом (валом з дубовим частоколом). Частокіл починався від замку і обминувши його по колу довжиною на 370 сажнів (700 м) повертався знов до замку. На заході від замку, по напрямку до Десни йшов рівчак довжиною 20 сажнів (38 м) (Александрович, 1881, с. 15). Криниці у замку не було і вода доставлялася з Остра через спеціальну хвіртку (АЮЗР, 1886, с. 593; Клепатский, 2007, с. 238–240). За матеріалами люстрації 1552 р. відомо, що замок був побудований «*отъ Десны у версте; на старомъ городище около церкви стародавнее мурованное опустелое*» (АЮЗР, 1886, с. 592). Хоча О. Мальченко й зазначає, що мова йде про будівництво нового замку перенесеного ближче до Десни (Мальченко, 2001, с. 223), з документу бачимо, що у ньому є чітка прив'язка до старого городища де розмішена Юрієва Божниця.

Новий замок був побудований нашвидкуруч — «*недбале весь робленъ*» (Клепатский, 2007, с. 238–240), і вже у 1549 р. його стали реконструювати. Деревину на реконструкцію возили з бору, що розміщувався у кількох кілометрах від міста (АЮЗР, 1886, с. 595; Мальченко, 2001, с. 223). Очолював роботи городничий Шутковський. Роботи йшли повільно, за три роки було перебудовано вісім городень і одну вежу, інші конструкції залишалися старими і без покриття (АЮЗР, 1886, с. 592). Міст через рів до замку був ще справним, стояв на палях, але з поганим узводом. Гора на якій стояв замок була невисокою і не крутою — до стін міг підїхати вершник. Крутосхил був лише зі сторони ріки. Від міста замок відділяв рів, який постійно поглиблювати та розширювали. На той час міські фортеці вже були реконструйовані — місто було оточене дубовим острогом поверх валу, що змикався із замковими укріпленнями (АЮЗР, 1886, с. 593).

Ольбрихт Гаштольд помер «беспотомно» у 1542 р., опісля усі його маєтності були відібрані королю на сина Сигізмунда Августа. З цього часу Остер керувався «из рук господаря» намісниками (старостами) (Клепатский, 2007, с. 237). Переніс замку ближче до Десни давав можливість замковій артилерії контролювати річку, адже саме нею могли пройти московські війська до Київського воєводства. На думку О. Мальченка, старий замок був зруйнований (Мальченко, 2001, с. 224).

Населення Остра у середині XVI ст. становило близько 600 осіб. У місті було 59 міщанських димів (будинків) та 28 боярських. Разом — 87 будинків, або 609 осіб (7 осіб на 1 дим) (Клепатский, 2007, с. 240). У місті була лише одна корчма, яка шинкувала медом, пивом та горілкою. Щоб отримувати прибуток остерські старости закладали корчму в оренду (Клепатский, 2007, с. 374).

У 1552 р. до Остерського староства належали села: Виповзів, Євмінка, Крехаєв, Боденькі, Жукінь, Чернін, Димерка, Светильнів, Леткі, Рожни та Колінці (Леточки). Останні п'ять сіл повинностей не сплачували (вочевидь були розорені татарами). Перші шість сіл мали нести наступні повинності: 1) з Виповзова сім «димів» давали данини на замок 2 копи 18 грошей та 19 возів сіна; 2) в Крехайові дворів п'ять, данини — 3½ копи, 2½ гроша і копна сіна; два мешканці Крехаєва «сиділи на волі», а через рік мали платити 45 грошей; 3) у Боденьках дворів — 5, данина — 2 копи грошей та 14 возів сіна; 4) в Євминках дворів 5, данина — 5 коп 26½ грошей та 27½ возів сіна; 6) в Жукіні — 11 димів, з них п'ять у 1551 р. були пустими, тому що поселенці пішли на нові місця, дохід з Жукіні — 1½ копи грошей, меду кадушка у 15½ відер та сіна 40 возів (Александрович, 1881, с. 16).

Завдяки великій кількості луків місцеве населення займалося заготівлею сіна. Серед інших головних занять зазначимо бортництво, на ньому могло базуватися благополуччя цілого населеного пункту. Наприклад, історики-краєзнавці називають остерське с. Карпилівку «*однією з медових столиць Лівобережної України*» (Гузій, 2011, с. 306). Важливим промислом мешканців Остерської волості також було рибальство. За даними королівських люстрацій, риболови платили уряднику кожного десятого осетра та кожну білугу: «*а бялая рыба вся тому, кто городить езь*». На думку П. Клепатського, внаслідок великої кількості ця риба фактично втратила свою цінність (Клепатский, 2007, с. 238). Серед іншого, остряни були зобов'язані кожного року з першою порошею виїжджати разом із старостою на триденні лови за Трубіж (Клепатский, 2007, с. 369).

Зважаючи на прикордонне становище Остра, міщанство було зобов'язане брати участь у його обороні. На міщанство покладався обов'язок будувати укріплення та організувати «польну» та «замкову» сторожу (Из истории благородного сословия, 2007, с. 27), тим більше, що ситуація в регіоні протягом усього XVI ст. залишалася непевною.

У 1534–1536 рр. остерські люди під проводом київського воєводи А. Немирича воювали з московитами за Стародуб (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 20). Навіть за відсутності війни частими були прикордонні конфлікти: «*...а из Острявы езжая за рубеж в нашу отчину в Черниговской уезд в Моровское городище*» (Анпилогов, 1967, с. 73–74; Балусок, 2016, с. 50). У 1545 р. кримські й білго-

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

родські татари спустошили українські землі навколо Києва, Черкас та Канева, де забрали значну кількість ясиру (Тимів, 2017, с. 13). Фактично, як зазначав ще М. Грушевський, від кінця XV ст. й до 60-х рр. XVII ст., значна частина Київщини лежала пустою. Поодинокі поселення тулилися біля нечисленних замків воєводства (Грушевський, 1995, с. 41). Навіть у остерських хащах, серед лісів та боліт, людність не відчувала себе в безпеці. У поборовому реєстрі 1552 р. зазначалося, що перепону для розвитку сільського господарства була близькість татар: «*Пахивали на замок у трехъ миляхъ на поли у Столицы, а тыхъ часов (1552 рік – І.К.) пашня тамъ опущена за несокоемъ от татаръ*» (Клепатский, 2007, с. 237).

Основу «ратної сторожи» Остерщини складала боярська верства. За службу служебна шляхта отримувала маєтності з тяглим людом – як у «отчину» так і на «вічність» («вечно и непорушно»), або ж у «доживотье» чи у формі простого тимчасового «держання» (Бузун, 2010, с. 34). Остерські бояри були зобов'язані: 1) виїжджати «конно і збройно» під орудою старости на війну; 2) спостерігати за шляхами – споряджувати сторожу «польну» та йти у дозор – розвідувати рух татар та добувати «ратні вісті» (язиків), а також охороняти людей що працювали в полі чи були на ловах. Сторожові кургани, рови та засіки знаходилися за 10–20 км на шляхах від Моровська, Пархимова і Козельця; 3) наймати сторожу замкову – денну, «воротніх» та нічну – «кликунів»; 4) Ремонтувати острог разом із селянами – так звана «острогова» чи «парканова» служба; 5) раз на рік виїжджати на полювання по першій поросі із старостою чи його слугами за річку Трубіж на три дні («Порошизна»). В Острі була ще одна служба – пушкарська. Пушкарем був Станіслав з Техоновця, він був зобов'язаний у воєнний час «пильнувати» стріляння з замкової «армати» чи гаківниць, а у мирний – робити на рік по «каменю» пороху із замкової селітри та сірки. Також він мав тримати у готовності дві «аркабузи» – рушниці. За усе це він одержував «на уряд» (чи на «пушкарство») 14 коп грошей на рік, сукна лунського 5 ліктів і землю «вольну» від податків та повинностей (Бузун, 2010, с. 34).

По усій країні замкові служби в цілому були схожими, водночас маючи виразно регіональні прикордонні відмінності. Наприклад, на Поділлі це був виїзд «шляхти на Поле» (при звістці про наближення ворога), під Києвом – розвезення воєводських військових листів про напад ворога, у Чорнобилі – «лежати (при воєводі) в Києве в час непокойный», в Острі – «ездити шляхов отведивати по той же стороне (Дніпра) Сиверской». Поступово, коли відбулося «ошляхетнення» кінних слуг і перетворення їх на зем'янську верству, за нею закріпилася основна повинність – виїзд на війну, а регіональні служби чи зникли, чи перейшли на нижчий прошарок боярства, якому не вдалося досягти «ошляхетнення» через опір замкової адміністрації (Яковенко, 2008, с. 248–249). Спільна боротьба сприяла появі корпоративності у середовищі дрібної шляхти. Безсумнівно й те, що служба на кордоні сприяла формуванню регіональних спільнот (Михайловський, 2012, с. 176).

Прикордонне життя покликала до життя в Остерській волості козацьку верству. Хоча дослідники-краєзнавці й вказують, що у ревізії 1552 р. згадуються козацькі сотники Іван Дерех та Родіон Островський (Пенський, Лавренчук, 2011, с. 21), однак, Іван Дерех, вочевидь, був сотником над замковими боярами, а Родіон Островський згаданий «старшим», але тут ревізорами мався на увазі не його соціальний, а віковий статус (АЮЗР, 1886, с. 594). Перша козацька рота була створена в Острі 16 березня 1557 р., її командиром був найманець Андреас Тольман: «*3 Остра – Андрьис Тольманъ 100 драбовъ, а 50 роты свое жъ поручить Кградовъскому*». Усіх реєстрівців було поставлено на державне утримання: «такою жї заплаатою нижли готовыми п(е)н(е)змии, а не сукны, и за одну четверть тое польгода, на которую взяли заплату сукны половину маеть имъ бытии нагорожоно подле уваженья слушного» (Lietuvos metrika, 2011, с. 183).

Як вже зазначалося, О. Гаштольд помер у 1542 р. Опісля Остерська волость керувалася намісниками та старостами: Янушом Гольшанським (1542–? рр.), Семеном-Фрідріхом Глібовичем Пронським (1545–1546 рр.), Петром Корсаком (?–1548–?), Костянтином Ратомським (?–1552–?) та Філоном Кмітой (?–1562–?), Лавріном Ратомським (1566–?) (Клепатский, 2007, с. 237; Бузун, 2010, с. 33).

Безсумнівно, що найдіяльнішим державцею Остерщини у середині XVI ст. був Філон Кміта. Рід Кмітів (Александровичів), разом із родами Олізарів (Волочковичів), та Романовичів (Горностаїв), походили від спільного предка – Волчка-Василя. Представники цих родів подекуди відігравали ключові ролі на Київщині та Брацлавщині за останніх київських князів і за перших київських воєвод. В руках представників цього роду понад пів століття було зосереджене владу над усіма київськими замками-пригородами, окрім Мозиря, а також Остра та Любеча (останні два до 1542 р. були у приватному володінні О. Гаштольда) (Яковенко, 2008, с. 169). На Київщині рід Кмітів згадується

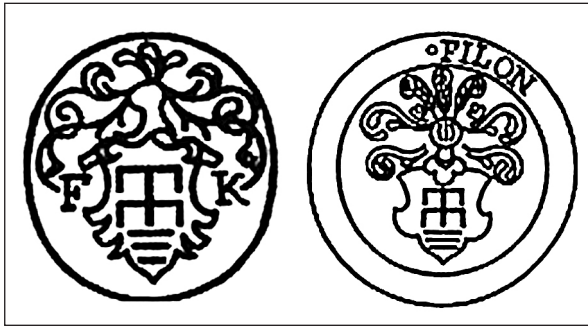

Рис. 3. Печатки Філона Кміти-Чорнобильського 1567 та 1585 рр. (за: Алфьоров, Однороженко, 2008, с. 74; Однороженко, 2012, с. 107)

серед панських родів у 30-х рр. XVI ст. Семен Кміта у 1540–1541 рр. був державцем сусіднього з Остром чорнобильського замку. Його син Філон Кміта (1530–1587 рр.) почав свою службу як управитель прикордонних територій Остра та Любеча та козацький отаман. Відомість йому принесли події 1562 р., коли він як остерський староста розгромив загін московського чернігівського воеводи, перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова. Потім, отримавши в Любечі підкріплення від князя Острозького, розбив іще один московський загін, очолюваний князем Мешерським. У березні 1566 р. Філон Кміт отримав привілей Сигізмунда II Августа на Чорнобиль за «вічним правом», з цього

періоду почавши йменувати себе Кмітом-Чорнобильським (Березенко, Лукін, 2017, с. 221). За податковим реєстром 1581 р. Філон Кміт був третім серед найбагатших латифундистів Київщини (Літвін, 2016, с. 261). Користувався власним гербом (рис. 3). У 1584 р. став одним із засновників Віленського братства (Березенко, 2016, с. 761–762). Помер він у 1585 р., а його єдиний син Лазар помер бездітним у 1595 р. Маєтності перейшли до доньок Філона, а через них до роду Сапег (Літвін, 2016, с. 261). Поменник Введенської церкви Близніх печер Києво-Печерської лаври згадує записаний на початку 50-х рр. XVII ст. рід «по(д)чашиной Кіевской» пані Анни Гулевичівни Лозчиной: Олександр Кміт, Агрефіна, «и жена его Полозовна», Сумсун Кміт, Федір «и жена е(г)о Капустянка», Філон Кміт, Євдокія Кміта(н)ка, Іоанн Гулевич, Ніколай Гулевич, Варвара Краси(н)ская, Анна Олізаровна, Анна (Поменник Введенської церкви, 2007, с. 40).

Політика Великого князівства Литовського у другій половині XV – початку XVI ст. полягала у максимальному залученні шляхти до відбування земської служби на литовсько-московському пограниччі. Через перманентні литовсько-московські війни цього періоду влада намагалася активізувати колонізацію порубіжних територій, активно удаючись до практики земельних пожалувань (Блануца, 2017, с. 354). Відповідно, до Київської землі постійно надходило прийшло населення, наприклад, за підрахунками П. Клепатського, серед острян в середині XVI ст. фіксується щонайменше два москаля, а також троє вихідців з білоруських земель (Турова, Бобруйська та Могильова) (Клепатский, 2007, с. 358). Саме від середини XVI ст. на Остерщину активно переселяються мешканці з території Білорусі, у цей час переселенцями засновуються нові села (Александрович, 1881, с. 23).

Розглядаючи історію Остерської волості за литовського володарювання не можемо обійти й численні церковні володіння на її території. Близькість до Києва, а також велика кількість монастирів, яким жалували земельні наділи, зробили остерські церковні маєтності на Київщині одними з найбільших. Ще П.Клепатський зазначав, що землі монастирям «щедрою рукою» роздавали від князів Олелька та Семена Олельковича (Клепатский, 2007, с. 236, 429). У подальшому це породжувало низку земельних конфліктів як із простим остерським боярством, так і з остерськими державцями.

Найбільші маєтності на Остерщині належали Києво-Печерському монастирю. На думку М. Александровича, ще від давньоруських часів монастирю в Остерській волості належало городище Глібів, а також села Сорокошичі, Ошиткі, Новосілки на Дніпрі, Тарасовичі, Сваромье, Погреби, Слобідка та Дубешня. Лавра володіла також селищем Чернін, але за вироком короля Казимира (великий литовський князь у 1440–1492 рр.) воно було віддано М. Трабській (Александрович, 1881, с. 11).

У 1545 р. окрім вищезазначених маєтностей до монастиря були приналежні села Жукін та Погреби. У 1545 р. Лавра отримувала з цих сіл данину: 1) Сорокошичі (10 димів), давали 2 копи 52 грошей та 28½ відер меду; 2) Глібов (11 димів), данини 5 копи 5 грошей, меду 22½ відра; 3) Ошиткі (7 дворів) – 3 копи 16 грошей 6 пенязей, а меду 35 відер; 4) Новосілки (дві сім'ї) – сплачували 1 копу 27½ грошей та 16 відер меду; 5) Тарасевичі (6 дворів), дані – 3½ копи, меду 14 відер; 6) Сваромье (7 дворів), данини 2 копи 24 гроші, меду 22 відра; 7) Слобідка Деснянська (14 димів), грошей не платять, меду – 79 відер; 8) Дубечня – дворів сім, грошей не платили, меду – 59 відер; 9) Погреби – димів чотири, платили 24 гроші, меду не давали (Александрович, 1881, с. 17–18).

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

Київський Свято-Микільський Пустинний монастир володів на Лівобережжі, за дарчою київського воєводи Юрія Монтовтовича 4 липня 1508 р., Трухановим островом із Долобським озером (колишнім володінням остерських бояр Труханів). 2 червня 1489 р. «пусте» селище Княжичі було пожалувано Миколаївському Пустинському монастирю (не увійшло до володінь Марії Трабської). Пізніше монастир придбав у княжого перекладача (толмача) султана Абеєва, прилеглу до Княжичів Полукнязівську землю, котра межувала із землями зем'янина Сави Русановича (засновника с. Русанова). У XVI ст. землі монастиря починалися у с. Княжичі і далі на північному заході межували із лаврськими землями (с. Погреби) (Александрович, 1881, с. 12, 13, 18).

Межигірському Спасо-Преображенському монастирю у XVI ст. належало селище Ольжичі (1523 р.) та землі на південь від Сваром'я по Дніпру, біля устя Десни вони сходилися з володіннями Києво-Печерської Лаври (Александрович, 1881, с. 18).

Видубицькому монастирю належали с. Осокорки (Осокорське) на Дніпрі та с. Свиноїди на Десні. За люстрацією 1571 р. у Свиноїдах Видубицькому монастирю належало 3 бортних землі (Клепатский, 2007, с. 241, 430).

Володіли землями на Остерщині й київські митрополити. Після остерського володарювання О. Гаштольдзем землями у с. Жукін заволодів Київський митрополит, який отримував з села 6 відер меду, у 1545 р. село знову було приналежним до Остерської волості. Певний час на користь Святої Софії сплачували грошові та медові данини і у Виповзові – «у Жукини зь Выползовскої землі 3 кади меду» (Александрович, 1881, с. 16–17; Клепатский, 2007, с. 240).

За литовського володарювання у регіоні з'являються маєтності й віленських біскупів. За даними М. Володимирського-Буданова, київському біскупу у нижньому Подесенні належав Мороськ. Але, як зазначає О. Русина, біскупству належало лише с. Купроп'є (сучасне с. Короп'є), бо Мороськ опісля 1503 р. опинився на території Московської держави (Владимирский-Буданов, 1907, с. 13; Русина, 1998, с. 157–158).

Таким чином, після приєднання Остерщини до Великого князівства Литовського у 1362 р., як Чернігово-Сіверщина, так і Київщина стають кондомініумом Золотої Орди та ВКЛ. Литовська держава поступово посилює тут свій вплив, будуючи нові та відроджуючи старі городища. На приєднаних землях вже були осілими значні контингенти військовослужбової людності – дрібні князі, зем'яни, різноманітні категорії князівських дружинників. Центр Остерського ключа Остерський Городець вочевидь був зруйнований. Першим володарем остерських сіл у цей період стає князь Юрій Половець-Рожновський, але центром його володінь було с. Рожни. Наприкінці XIV ст. Городець Остерський згаданий серед міст Київського князівства. За правління Віговта (1392–1430 рр.) у 1394 р. Остерська волость була пожалувана князю Дмитру (Митьку) Секирі з роду Гольшанських. Побутує твердження, що саме за Д. Секири розпочалося відновлення остерського замку. Поступово князь набував на Остерщині й нових володінь – села Літки, Рожни та Боденьківці (Боденькі). Після смерті володаря Остерщина відійшла до київських князів Олелька та Семена Олельковича. Із ліквідацією у 1471 р. київського князівства та створення Київського воєводства Остер стає центром волості. За вироком короля Казимира Остерщина була віддана Марії-Марині Трабській, доньці Д. Секири.

Окрім місцевої людності, що була традиційно залучена до військової служби, київські князі та литовські намісники активно осаджували на землю й татар – як полонених, так і добровільних переселенців. Однак більша частина місцевого боярства була автохтонного походження, цікаво, що значна частина назв остерських сіл співзвучна чи тотожна з прізвищами остерського боярства. Протягом усього XV–XVI ст. місцеві бояри намагалися набути шляхетських прав, частині це вдалося, а частина залишилася зобов'язана службами – певним комплексом обов'язків перед замковою адміністрацією.

На початку XVI ст. Чернігово-Сіверщина відійшла до Московської держави. Остер стає прикордонним замком, що разом із Любечем фактично вклинюються у московські володіння, захищаючи шляхи до Великого князівства Литовського.

На початку XVI ст. володарем Остра став Ольбрихт Гаштольд. Саме за його господарювання у 1538 р. був відбудований Остерський замок, який постав на місці остерського Городця. Після смерті О. Гаштольда у 1542 р. Остер став керуватися намісниками. За остерських старост замок був перенесений ближче до Десни, що надавало можливість замковій артилерії контролювати річку. Протягом усього XVI ст. Остер знаходився на вістрі воєн та прикордонних конфліктів між Великим князівством Литовським та Московською державою. Прикордонне життя поклика-

Подесення в історії України

ло до життя в Остерській волості й козацьку верству, значну увагу розвитку козащини приділяв остерський староста Філон Кміт-Чорнобильський. Великими землеволодіннями на Остерщині володіли київські монастирі. Із укладанням Люблінської унії 1569 р. Київщина (а разом з нею і Остерщина) відійшли до складу Речі Посполитої, з цього періоду починається активна колонізація регіону прийшлими польськими шляхетськими елементами.

- Акты из метрики литовской 1374–1529. Русская историческая библиотека, издаваемая Археологической комиссией. – СПб., 1895. – Т. XVI.
- Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1846. – Т.1. Александрович М.Н. Остерский уезд. – К., 1881.
- Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008.
- Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. – М., 1967.
- Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – К., 1886. – Ч. 1., Т. 2.
- Балушок В. Загадкові севрюки // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С. 44–55.
- Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 році // Православ'я в Україні : Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016). – К., 2016. – С. 760–764.
- Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) // *Ukraina Lithuanica*. – 2017. – Т. 4. – С. 220–213.
- Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К., 2017.
- Бондар О. Муровані оборонні комплекси на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст. // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 156–162.
- Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії). – Чернігів, 2010.
- Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI века // Архив Юго-Западной России. – К., 1907. – Ч. VIII., Т. IV. – С. 3–224.
- Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2(3) т. Т. 1. – Мінск, 2007.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 5. – К., 1991.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т.7. – К., 1995.
- Гузій В. Карпилівка // Опис землі Козелецької (Науково-популярне дослідження з минувшини рідного краю). – К., 2011.
- Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах. – Минск, 2007.
- Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период. – Біла Церква, 2007.
- Кондратьев І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості // Сіверянський літопис. – 2006. – № 3. – С. 38–45.
- Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014.
- Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648). – К., 2016.
- Любая А.А. Становища татар-імігрантаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст. // *Веснік БДУ*. – 2008. – Сер. 3. – № 2. – С. 3–7.
- Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.
- Мисливець А. В.К. Солоніна та його роль в історії міста Остра // Збірник наукових праць та публікацій: 1908–2008. – Остер, 2011. – С. 8–11.
- Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012.
- Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина: наук. іст.-культурол. зб. – 2005. – Вип. 1(4). – С. 26–43.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950.
- Однороженко О. Шляхетська геральдика київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 99–185.
- Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К., 1989.
- Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. – Чернігів, 2011.
- Полевых С. В. Литовско-русские отношения в начале XV в. в свете малоизвестных документов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Тезисы докладов IX международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси». – 2017. – № 3 (69) – С. 105–106.
- Полевых С. Новые документы о Киевской земле XV века // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 256–281, іл. с. XI–XII.
- Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 18, спецвип. 7.
- Русина О.В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
- Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 89–98.
- Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30–40 рр. XVI ст. // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С. 3–19.
- Україна: литовська доба, 1320–1569. Вид. 2. – К., 2016.
- Филарет. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863 [Извлечения из: «Черниговские епархиальные известия». – 1863. – № 1. – С. 38–48; № 2 – С. 55–64; № 5 – С. 217–228; № 6 – С. 430–442; № 7 – С. 472–480; № 8 – С. 495–512] / Репринтне видання. – Чернігів, 2011.

Розділ 7. Післямонгольські і литовсько-польські часи

- Черкас Б. Подільські війни 1362–1380 рр. // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С. 360–369.
- Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008.
- Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. Parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004.
- Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius, 2011.
- Semkowicz W. O litewskich rodach bojarских zbratanych ze szlachta polska w Horodle roku 1413 // Lituano-slavica Posnaniensia. Studia historica. III. – Poznan, 1989. – S. 7–139.